

ÖMER (عمر)

Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl
b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevî
(ö. 23/644)

**Hulefâ-yi Râşidîn'in ikincisi
(634-644).**

Fil Vak'ası'ndan on üç yıl kadar sonra, diğer bir rivayete göre ise Büyük (Dördüncü) Ficâr savaşından dört yıl kadar önce Mekke'de doğdu (Halîfe b. Hayyât, I, 151). Baba tarafından soyu Câhiliye döneminde Kureyş kabilesinin sefâret işlerine bakan Adî b. Kâ'b kabilesine ulaşır ve Kâ'b b. Lüey'de Hz. Peygamber'in nesebiyle birleşir. Annesi Mahzûm kabilesinden Hanteme bint Hâşim'dir. Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Babasının develerini güttüğü, içkiye ve kadına çok düşkün olduğu, iyi ata bindiği, iyi silâh kullandığı ve pehlivan yapılı olduğu belirtilmektedir. Şiire meraklı olduğu, güzel konuştuğu, okuma yazma bildiği, ensâb bilgisini öğrendiği, ticaret yaptığı, bu maksatla Suriye, Irak ve Mısır'a gittiği, Kureyş kabilesi adına elçilik görevinde bulunduğu rivayet edilir.

Kureyş'in bazı ileri gelenleri gibi putpe-restliğe bağlı kalarak önceleri Hz. Peygamber'e ve İslâmiyet'e karşı düşmanlık gösteren, bilhassa kabilesinden müslüman olanlara işkence yapan Ömer bi'setin 6. yılında (616) müslüman oldu (İbn Sa'd, III, 269). Onun müslüman oluşuna dair kaynaklarda iki rivayet bulunmaktadır. Hemen hemen bütün kaynaklarda yer alan meşhur rivayete göre Hamza'nın İslâm'ı kabulünden sonra Ömer Hz. Peygamber'i öldürmek üzere yola çıkmış, yolda karşılaştığı Nuaym b. Abdullah'tan kız kardeşi Fâtıma ile kocası Saîd b. Zeyd'in müslüman olduğunu öğrenince onların evine gitmiştir. Onları Tâhâ sûresini okurken bulmuş, okuduklarını kendisine vermelerini istemiş, ancak bu isteği reddedilince kız kardeşini ve eniştesini dövmüş, kardeşi kendilerine Kur'an öğreten ve Ömer'den saklanan Habbâb b. Eret'i de çağırarak müslüman olduklarını Ömer'in yüzüne karşı söylemiştir. Bunun üzerine yumuşayan Ömer müslüman olmaya karar vermiş, Habbâb'dan Resûlullah'ın Erkam b. Ebû'l-Erkam'ın evinde olduğunu öğrenip oraya gitmiş ve kendisine biat ederek müslüman olmuştur (İbn İshak, s. 160-163; İbn Hişâm, I, 343-346; İbn Sa'd, III, 267-269). Diğer rivayete göre bir gece şarap içmek için içki arkadaşlarını aramış, kimseyi bulamayınca

Kâbe'ye gitmiş. Orada Kâbe'yi önüne alan Hz. Peygamber'in Beytülmakdis'e doğru namaz kıldığını görünce Kâbe'nin örtüsü altına saklanarak ona yaklaşmış, Resûl-i Ekrem'in okuduğu, Kureyşliler'in Kur'an için söyledikleri, "Şairlerin, kâhinlerin veya Muhammed'in uydurmasıdır" şeklindeki sözlerle cevaplar veren Hâkka sûresinin 41-46. âyetlerini duyunca müslüman olmaya karar vererek Hz. Peygamber'i takip etmiş, Hz. Peygamber'in, evine girmeden önce onu farkedip "Ne var ya Ömer?" diye sorması üzerine, "Allah'a, resulüne ve onun Allah katından getirdiği şeylere iman etmeye geldim" deyince Resûlullah, "Ey Ömer! Allah sana hidayet nasip etti" diyerek göğsünü sıvazlamış ve imanda sebat etmesi için ona dua etmiştir (Müsned, I, 17; İbn Hişâm, I, 346-348). Bu rivayetlerden ikincisi tercihe değer görülmektedir. Hz. Ömer'in müslüman oluşunun Resûl-i Ekrem'in, "Yâ rabbi! İslâmiyet'i Ömer b. Hattâb veya Amr b. Hişâm (Ebû Cehil) ile teyit et" duasının bir tezahürü olduğu belirtilmektedir (Müsned, I, 456; İbn Hişâm, I, 345; İbn Sa'd, III, 269). Hz. Ömer müslüman olduğu gece Ebû Cehil'in evine giderek İslâm'ı kabul ettiğini bildirdi; ayrıca ertesi gün Cemil b. Ma'mer el-Cumahî'ye müslüman olduğunu bütün Kureyşliler'e ilân ettirdi. Onun İslâmiyet'e girmesinden sonra müslümanlar ilk defa Kâbe'de toplu olarak namaz kıldılar (Buhârî, "Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebi", 3, 6; "Menâkıb-ü'l-enşâr", 35; İbn Hişâm, I, 342, 345, 348-350; İbn Sa'd, III, 269-270).

Hz. Ömer'in müslüman olmasından Medine'ye hicretine kadar geçen altı yıllık süre hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Müslümanlar Medine'ye hicret etmeye başlayınca Ömer de yanında ağabeyi Zeyd, karısı ve oğlu Abdullah başta olmak üzere akraba ve arkadaşlarından oluşan yirmi kişilik bir kafiyle Mekke'den ayrılıp Kubâ'ya gitti ve Rifâa b. Abdülmünzir'in evine misafir oldu. Resûlullah bir evde toplanan ensarın erkeklerinden biat alırken kadınların başka bir evde toplanmasını ve onlardan kendisi adına Hz. Ömer'in biat almasını emretti (İbn Sa'd, VIII, 7). Resûl-i Ekrem, Ömer'i Mekke'de Ebû Bekir'le, Medine'de Benî Sâlim kabilesinden İtbân b. Mâlik ile (bazı rivayetlerde Uveyym b. Sâide, Muâz b. Afrâ veya Evs b. Havlî) kardeş ilân etti. Hz. Peygamber'in Medine'ye gitmesinden sonra diğer birçok muhacir gibi Kubâ'da oturmaya devam eden Ömer, gün aşırı Medine'ye giderek Resûlullah ile görüşür, gitmediği günlerde İtbân gider ve akşamları yeni nâzil olan

âyetlerle Hz. Peygamber'den öğrendiklerini birbirlerine anlattırlardı (Buhârî, "İlim", 27; İbn Hişâm, I, 474-477, 505).

Katıldığı seriyeler dışında Resûl-i Ekrem'in yanından hiç ayrılmayan Hz. Ömer kumandanlığını Resûlullah'ın yaptığı bütün savaşlarda, Hudeybiye Antlaşması, Umretü'l-kazâ ile Vedâ haccında bulundu. Hz. Peygamber, Hudeybiye'de Kureyşliler'le görüşmek üzere Ömer'i Mekke'ye göndermek istedi. Ancak o Kureyşliler'in kendisine karşı büyük bir düşmanlık beslediğini ve orada kabilesinden kendisini koruyacak kimsenin bulunmadığını söyleyerek Hz. Osman'ın gönderilmesini teklif etti. Hudeybiye Antlaşması'nda yer alan, Resûl-i Ekrem'in ve müslümanların o yıl umre yapamayacakları, müslüman olup Hz. Peygamber'e sığınanların Kureyşliler'e iade edileceği gibi şartları içine sindiremedi. Bu antlaşmanın Feth sûresinde "feth-i mübîn" olarak nitelendirilmesini de anlamakta güçlük çekti ve Medine'ye dönme kararını bir türlü kabul edemedi. Kendisini Hz. Ebû Bekir ikna etti; daha sonra antlaşmanın sonuçlarını görünce bu tavrından dolayı pişmanlık duydu. Resûlullah, Hayber'in fethinden sonra 7. yılın Şâban ayında (Aralık 628) Hevâzinliler'e karşı gönderdiği otuz kişilik müfrezenin başına Hz. Ömer'i kumandan tayin etti (İbn Sa'd, II, 117; bk. TÜREBE SERİYYESİ). Mekke'nin fethinde İslâm ordusu henüz şehre girmeden Hz. Peygamber'in çadırına gelen Kureyş reisi Ebû Süfyân'ın putları övdüğünü duyunca karşı çıktı ve onun müslüman olmasında rol oynadı. Fetih'ten sonra erkeklerden biat alan Resûl-i Ekrem kendisi adına Kureyşli kadınlardan biat almasını ona emretti. Ayrıca Kâbe'deki resimleri imha vazifesini de yerine getirdi (a.g.e., II, 142). 9 (630) yılında Tebük Gazvesi öncesinde ordunun teçhizi için malının yarısını bağışladı.

Hz. Peygamber rahatsızlığı sırasında oluşturduğu orduya Üsâme b. Zeyd'i kumandan tayin etti ve Ömer'i onun emrinde görevlendirdi. 11. yılın Safer ayının son haftasında (Mayıs 632) namaza çıkamayacak kadar rahatsızlığı artınca namazı Hz. Ebû Bekir'in kıldırmasını emretti. Bir rivayete göre Hz. Âişe, babasının zayıf sesli ve çok hassas olup Kur'an okurken ağladığını söyleyerek namazı Hz. Ömer'in kıldırmasını istemiş, hatta bunu Ömer'e söylemiş, o da namaz kıldırmağa başlamış, ancak Resûl-i Ekrem buna engel olmuştur (İbn Hişâm, II, 652; İbn Sa'd, II, 217-226; III, 178-180). Hz. Peygamber, hastalığının şiddetlendiği bir sırada kâğıt ve kalem getirilip

söyleyeceklerinin kaydedilmesini istemiş-ti. Hz. Ömer'in de aralarında bulunduğu bazı sahâbîler buna gerek olmadığını, Resûlullah'ın rahatsızlığının şiddetlenmesi yüzünden böyle bir talepte bulunduğunu, Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetinin yeterli olduğunu söylemiş, bazıları ise aksi kanaat belirtmiş, bunun üzerine Resûl-i Ekrem, yanında tartışmalarını söyleyerek kendisini yalnız bırakmalarını bildirmişti. Tarihe "Vasiyetnâme" veya "Kır-tâs Vak'ası" diye geçen bu olay (*Tecrid Tercemesi*, I, 108-111; XI, 412-417) bilhassa Şiîler tarafından Hz. Ömer aleyhine kullanılmıştır (Fıglalı, s. 18-22). Resûl-i Ekrem'in vefatı sahâbîler arasında büyük bir üzüntü ve şaşkınlık meydana getirmiş, Hz. Ömer Mescid-i Nebevî'de, "Resûlullah ölmemiştir! Allah onu muhakkak ki tekrar gönderecek ve böyle söyleyen kimselerin ellerini ve ayaklarını kestirecektir!" sözleriyle duygularını ifade etmiş, onu ve diğer sahâbîleri Hz. Ebû Bekir ikna etmiştir (Buhârî, "Fezâ'ilü aşhâbî'n-nebî", 5; İbn Hişâm, II, 655-656; İbn Sa'd, II, 266-272; *Tecrid Tercemesi*, XI, 26-28). Hz. Peygamber'in vefatı üzerine ensarın Sakîfetü Benî Saide'de toplanarak halife seçimi konusunu görüş-tüğünü öğrenen Ömer yanına Ebû Bekir ile Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı da alıp oraya gitti. Hz. Ebû Bekir onlara Ömer'i veya Ebû Ubeyde'yi halife seçmelerini teklif etti. Ancak Ömer ve Ebû Ubeyde, o varken bu gö-revi üstlenemeyeceklerini belirterek Ebû Bekir'e biat ettiler. Hz. Ömer ertesi gün Mescid-i Nebevî'de bir konuşma yaparak müslümanlardan Kur'an-ı Kerim'e sarılma-larını ve Ebû Bekir'e biat etmelerini istedi (İbn Hişâm, II, 660).

Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde Ömer ona müşavirlik ve kadılık yaptı. Halife olunca Üsâme b. Zeyd kumandasındaki orduya hareket emri veren Ebû Bekir, Ömer'in Medine'de kalmasını istedi ve bunun için Üsâme'den izin aldı (İbn Sa'd, II, 190). Peygamberlik iddiasında bulunan-larla savaşma konusunda bir ihtilâf olma-masına rağmen zekât vermek istemeyen kabileler hakkında ashap arasında farklı görüşler ortaya çıktı. "Lâ ilâhe illallah" di-yenlerle savaşmanın doğru olup olmayaca-ğı hususunda Hz. Ömer'in başlatıldığı tartışma Hz. Ebû Bekir'in namaz kılmayı ka-bul edip zekât vermek istemeyenlerle sa-vaşmanın şart olduğu konusunda farklı düşünenleri ikna etmesiyle son buldu. Hz. Ömer Medine'ye saldırmak isteyen âsile-rin dağıtılmasını sağlayanlar arasında yer aldı. Peygamberlik iddia eden Tuleyha b. Huveylid üzerine bizzat yürümeye hazır-

lanan halifeyi Hz. Ali ile birlikte bu kara-rından vazgeçirdi ve ordunun başına Hâ-lid b. Velid'in getirilmesini sağladı. Ticaret yapmayı sürdürmek isteyen Hz. Ebû Bekir'e müdahale edip beytülmalé bakan Ebû Ubeyde'den ona maaş bağlattı (*a.g.e.*, III, 184-185; Abdülhay el-Kettânî, I, 134, 425). Ebû Bekir'in müellefe-i kulûbdan iki kişi-ye tahsisat ayırmasına karşı çıkarak artık onlara ihtiyaç kalmadığını söyledi. Müsey-limetülkezzâb ile yapılan Akrabâ savaşın-da (11/632) hâfız sahâbîlerden bir kısmı-nın şehid düşmesi üzerine Kur'an'ın top-lanması konusunu Hz. Ebû Bekir'e açtı. Resûl-i Ekrem'in yapmadığı bir işi yapma hususunda tereddüt gösteren halifeyi ik-na edip vahiy kâtiplerinin yazdığı dağınık haldeki âyet ve sûrelerin Zeyd b. Sâbit başkanlığında bir heyet tarafından bir araya getirilmesini sağladı (Buhârî, "Fezâ'i-lü'l-Kur'ân", 3). Hz. Ebû Bekir Medine'den ayrıldığında veya hastalığında kendisine vekâlet etti (İbn Sa'd, III, 186; Halîfe b. Hayyât, I, 102); 11 (633) yılı hac mevsimin-de emîr-i hac olarak görevlendirildi (İbn Sa'd, III, 177). Hz. Ebû Bekir namaza çıkamayacak derecede hastalanınca imamlık görevini Ömer'e bıraktı ve onu yerine ha-lef tayin etmek üzere Abdurrahman b. Avf, Saîd b. Zeyd, Osman b. Affân, Üseyd b. Hudayr gibi sahâbîlerle istişareye baş-ladı. Bunlardan bazıları Hz. Ömer'in sert mizacını ileri sürerek çekincelerini dile ge-tirdiler. Halife görüşmelerini tamamladıktan sonra Hz. Osman'ı çağırarak bu hu-susta bir ahidnâme yazdırıp mühürledi; yanına Ömer ile Osman'ı alıp Mescid-i Nebevî'ye gitti ve halka şöyle dedi: "Sizin için halife seçtiğim kişiye razı olur musunuz? Bir yakınımı tayin etmedim. Allah'a andol-sun ki bütün gücümle düşünüp taşındım ve Ömer b. Hattâb'ı uygun buldum; onu dinleyin ve ona uyun" orada bulunanların hepsi olumlu cevap verdi.

Hz. Ebû Bekir'in vefat ettiği gün (22 Cemâziyelâhîr 13 / 23 Ağustos 634) Hz. Ömer Mescid-i Nebevî'de biat aldı. İlk iş olarak, kaybettikleri bölgeleri geri almak için harekete geçen Sâsânîler'e karşı halkı Irak cephesindeki mücahidlere yardıma çağır-dı ve Ebû Ubeyd es-Sekaffi'yi 1000 kişilik bir birliğin başında Irak'a gönderdi. Ebû Ubeyd'in Köprü Savaşı'nda şehid olması üzerine Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı kumandan tayin etti. Kâdisiye Savaşı'nı kazanan Sa'd (15/636) Sâsânî ordusunu takip ederek Medân'i ele geçirdi (Safer 16 / Mart 637). Sâsânî kuvvetleri Celûlâ Savaşı'nda da yenilgiye uğratıldı (16/637). Fetihlerin bu aşamasında Hz. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs'a

Hîre yakınlarında Kûfe'yi, Utbe b. Gazvân'a da Basra'yı ordugâh şehir olarak kurma-larını emretti. Utbe b. Gazvân, İran'ın Ah-vaz bölgesini fethetti (17/638); ancak bölge bir yıl sonra tekrar Sâsânî ordusunun eline geçti. Nu'mân b. Mukarrin'e yardım için gelen ordu çetin bir mücadeleden sonra Tüster'i fethetti (20/641). Celûlâ ve Hulvân'ın ardından Sûs, Hûzistan ve Musul'u ele geçiren müslümanlar Nihâvend zaferiyle Irak'ın fethini tamamladı (21/642).

Hz. Ömer, Bizans İmparatorluğu'na kar-şı Suriye cephesindeki savaşlara da ara verilmeden devam edilmesini emretti. Hz. Ebû Bekir döneminde kazanılan Ecnâdeyn zaferinden (13/634) sonra Hz. Ömer devrinde yapılan Fihl Savaşı'nda müslüman-lar Bizans kuvvetlerine büyük zayıat ver-dirdiler (28 Zilkade 13 / 23 Ocak 635). Mercûssuffer'de yenilip Dımaşk'a sığınan Bizans askerlerini takip ederek şehri kuşatıp fethettiler (Receb 14 / Eylül 635). Aynı yıl Mercûrrum Savaşı'nı da kazandılar. Bu sırada Ba'lebek, Humus ve Hama şehirleri de ele geçirildi. Müslümanların bu başa-rıları üzerine Bizans İmparatoru Herakleios hristiyan Araplar'ın ve Ermeniler'in katıl-dığı büyük bir ordu hazırladı. Ancak Bi-zans ordusu Yermük Muharebesi'nde ağır bir yenilgiye uğradı (12 Receb 15 / 20 Ağus-tos 636) ve bölgedeki bütün şehirler müs-lümanların eline geçti. 16 (637) yılında Şey-zer, Kınnesrîn, Halep, ardından Antakya, Urfa, Rakka ve Nusaybin kısa aralıklarla müslümanlara teslim oldu. Öte yandan Filistin'in fethine devam edildi ve Kudüs kuşatıldı. Patrik Sophronios şehrin anah-tarlarını o sırada inceleme ve görüşmeler-de bulunmak için Suriye'ye gelen ve Câbi-ye'de bulunan Hz. Ömer'e teslim etmek istediğini belirtti. Halife bizzat Kudüs'e giderek halka eman verip kendileriyle bir antlaşma yaptı (17/638). Daha sonra Filis-tin'in sahil şehirleri başta olmak üzere di-ğer yerleşim yerleri fethedildi. Hz. Ömer sahillere yakınlığı dolayısıyla tehlike oluş-turan Kıbrıs'ın fethine deniz seferinin zor-luğunu düşünerek izin vermedi. Ancak Su-riye ve Filistin'de mağlûp olan bir kısım Bi-zanslı kumandan ve askerlerin Mısır'a kaç-tığını ve Mısır'ın fethinin gerekli olduğunu söyleyen Amr b. Âs'ın görüşünü benimse-yerek Mısır'ın fethini emretti. Mısır'ın fet-hi üç yılda tamamlandı (19-21/640-642). Bu arada Hz. Ömer diğer deniz seferlerine ve bunun için bir donanma kurulmasına mü-saade etmedi. Onun bu kararında gemi-lerin batmasıyla sonuçlanan iki teşebbû-sün etkisi bulunmaktadır (*a.g.e.*, III, 284-285; Belâzûrî, *Fütûh*, s. 181, 476; Abdül-

hay el-Kettânî, I, 547-549). Sonuçta İslâm orduları onun zamanında Sâsânî İmparatorluğu'na tâbi Irak, İran ve Azerbaycan ile Bizans İmparatorluğu'na tâbi Suriye, el-Cezîre, Filistin ve Mısır'ı İslâm ülkesine kattılar.

Gerçekleştirilen fetihler sonucu ele geçirilen ganimetlerde büyük bir artış oldu. Hz. Ömer, müslümanlarla gayri müslimlere ait yeni ortaya çıkan çeşitli problemleri ve ihtiyaçları görerek bunların halledilmesi yolunda düzenlemelere teşebbüs etti. Bu düzenlemelere, kazanılan ganimetlerle İslâm'ın eline geçen bu çok büyük coğrafyada yaşayan başka dinden insanlar ve onların sahip oldukları toprakları ele alarak başladı. Ganimet ve toprak meseleleri yanında müslümanların Suriye'de yerleşimi hususunu görüşmek üzere Safer 16 (Mart 637) tarihinde bazı sahâbîlerle birlikte Câbiye şehrine gitti. Suriye'deki bütün valilerin katıldığı toplantıda gelirlerin taksiminde göz önünde bulundurulacak esasları ortaya koydu ve müslümanların gayri müslimlerle münasebetlerinde dikkat edecekleri hususlara işaret etti. Bu sırada Kudüs'ü teslim alan Hz. Ömer bütün kumandan-valilerle istişarelerde bulundu. Bizans'tan gelecek saldırıların önlenmesi için Câbiye'deki ordugâhın dağıtılarak iki ayrı cephede savunma hatlarının kurulmasını kararlaştırdı ve mevcut şehirlere yerleşilmesini istedi. 17 (638) veya 18 (639) yılında Amvâs'ta çıkan veba salgını buradan Suriye'nin çeşitli yerlerine yayıldı. Bu salgında başta Ebû Ubeyde b. Cerrâh olmak üzere birçok sahâbî ile 25.000'e yakın kişi öldü.

20 (641) yılında Hayber ve çevresindeki yahudileri Arap yarımadası dışına çıkaran Hz. Ömer (İbn Sa'd, II, 114; Belâzûrî, *Fütûh*, s. 25, 28) daha sonra Hayber'e giderek bu bölgedeki toprakların durumunu inceledi. Barış veya savaş yoluyla alınmalarına ve Hz. Peygamber'in yaptığı taksimata göre bu toprakların sahiplerine verilmesini istedi. Topraklardan beytülmal hissesi olarak Resûl-i Ekrem'in hanımlarına düşen paylar hususunda kendilerini serbest bıraktı; bir kısmı toprağı, bir kısmı gelirini almaya karar verdi. Fedek toprakları yarısı Hz. Peygamber'e ait olmak üzere barış yoluyla ele geçirilmişti. Hz. Ömer bu toprakların fiyatını tesbit ettirdi. Yarısının karşılığını Fedekliler'e ödedikten sonra onları da diğerleriyle birlikte Suriye tarafına sürdü. Aynı tarihte Necranlı hıristiyanları da Kûfe taraflarındaki Necrâniye'ye gönderdi. Mallarını satın alarak mağdur olmalarını önledi. Ayrıca gittikleri yer-

de kendilerine geniş topraklar verilmesini, bu topraklardan bir süre vergi alınmamasını, daha sonra Hz. Peygamber ile yaptıkları anlaşmaya uygun biçimde cizye verme devam edilmesini valilerinden istedi.

Hz. Ömer, 23 (644) yılı hacca ni edip Medine'ye döndüğü günlerde, Mugire b. Şu'be'nin Basra valisi iken edindiği kölesi Ebû Lü'lüe Firûz en-Nihâvendî efendisinin kendisinden fazla ücret aldığını söyleyerek bunun azaltılmasını istedi. Halife onun demircilik, marangozluk ve nakkaşlık yaptığını öğrenince Mugire'nin kendisinden aldığı ücretin fazla olmadığını bildirdi. Bunun üzerine Ebû Lü'lüe ertesi gün sabah namazında hançerle Hz. Ömer'i yaraladı ve müslümanların elinden kurtulamayacağını anlayınca kendini öldürdü. Halife ölüm döşeğinde iken kendisine yerine birini bırakması teklif edilince aşere-i mübeşşereden altı kişilik şûranın toplanarak üç gün içerisinde aralarından birini halife seçmelerini istedi; oğlu Abdullah'ı da halife seçilmemek şartıyla bu heyete dahil etti. Namazı kıldırmak üzere Suheyb b. Sinân'ı, şûra üyelerini toplamak üzere Mikdâd b. Esved'i, seçim gerçekleşinceye kadar heyetin rahatsız edilmemesini sağlamakla da Ebû Talha el-Ensârî'yi görevlendirdi. Oğlu Abdullah'ı Hz. Âişe'ye yollayarak Resûl-i Ekrem'in hücresine onun ayağının dibine defnedilmek için izin istedi. Hz. Âişe kendisi için düşündüğü bu yeri ona vermeyi kabul etti. Hz. Ömer üç gün sonra vefat etti (26 Zilhicce 23 / 3 Kasım 644). Cenaze namazını Suheyb b. Sinân kıldırdı (İbn Sa'd, III, 367).

Hz. Ömer kaynaklarda uzun boylu, gür sesli ve heybetli bir kişi olarak tasvir edilir. Birçok kadınla evlenen Hz. Ömer ilk evliliğini Zeyneb bint Maz'un el-Cumahiyye ile yaptı. Abdullah ve Hafsa bu evlilikten doğan çocuklarıdır. Câhiliye döneminde evlendiği Müleyke bint Amr ve Kureybe bint Ebû Ümeyye'yi İslâmiyet'i kabul etmedikleri için müşrik kadınlarla evlenmeyi yasaklayan âyet (el-Mümtehine 60/10) doğrultusunda boşadı. Başka evlilikler de yapan Hz. Ömer son evliliğini 17 (638) yılında Hz. Ali ve Fâtıma'nın kızları Ümmü Külsüm ile yaptı. Hz. Ömer'in bu evliliğiyle Resûl-i Ekrem'le akrabalık kurma amacı taşıdığı bilinmektedir.

Aşere-i mübeşşereden olan Hz. Ömer aynı zamanda vahiy kâtiplerinden ve Resûlullah'ın en yakın sahâbilerdendir. Kızı Hafsa ile Hz. Peygamber'in evlenmesi (3/625) onların bu dostluğunu daha da pekiştirmişti. Resûl-i Ekrem kendisiyle birçok konuda istişare ederdi. Onun bazı gö-

rüşlerinin nâzil olan âyetlerle teyit edildiği görülmektedir. "Muvâfakât-ı Ömer" denilen bu âyetler arasında şarabın kesin biçimde haram kılınması (el-Bakara 2/219), Hz. Peygamber'in evine gelen kimselerle hanımlarının perde arkasından konuşmasının daha uygun olacağı (el-Ahzâb 33/53), Kâbe'deki Makâm-ı İbrâhim'in namazgâh ittihaz edilmesi (el-Bakara 2/125) ve münafların reisi Abdullah b. Übey b. Selûl'ün cenaze namazının kılınmaması gerektiği (et-Tevbe 9/84) gibi hususlar örnek olarak zikredilebilir (Muvâfakât-ı Ömer için bk. *Tecrid Tercemesi*, II, 346-353; XI, 46-50; İmâdî, s. 19 vd.). Hz. Ebû Bekir ile birlikte "şeyhayn" diye anılmış ve bazı fakih sahâbîler onların ittifak ettikleri hususları diğer sahâbîlerin görüşlerine tercih etmiştir. Hz. Ebû Bekir Medine'de kazâ işlerinin başına onu getirmişti. Resûl-i Ekrem onun hakkında, "Allah, gerçeği Ömer'in lisanı ve kalbi üzere yarattı" (Tirmizî, "Menâkıb", 18); "Allah'ın emirleri konusunda ümmetin en kuvvetlisi Ömer'dir"; "Muhakkak ki şeytan senden korkar, yâ Ömer!" demiş, "Ey Allahım! Ömer'in kalbinden haset ve hastalıkları çıkar ve onu imana tebdil et" şeklinde dua etmiştir (*Müsned*, IV, 336; ayrıca bk. Müslim, "İmân", 69). Hz. Ömer, "Sana vâiz olarak ölüm yeter ey Ömer!" ifadesini mührüne kazıtmış, kendisini malıyla ve canıyla Hz. Peygamber'in yoluna adamıştır.

Hz. Ömer'in en meşhur lakabı "Fârûk"-tur. "Hak ile batılı birbirinden ayıran" anlamındaki bu lakabı kendisine Hz. Peygamber'in, müslümanların veya Ehl-i kitabın vermiş olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır (İbn Sa'd, III, 270-271; Abdüsselâm b. Muhsin Âl-i İsâ, I, 78-80; ayrıca bk. FÂRÛK). İslâm tarihinde "emîrül-mü'minîn" tabiri ilk defa Hz. Ömer için kullanılmıştır. Sünnî ulemâsı, onun Hz. Ebû Bekir'den sonra müslümanların en faziletli ve hilâfet makamına en uygun sahâbî olduğunda ittifak etmiştir. Şii ulemâsı ise Hz. Ali'nin hilâfetiyle ilgili ilâhî emir bulunduğunu, Hz. Ömer'in Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde ile birlikte bu emre muhalefet ettiğini ve Resûlullah'ın cenazesi henüz ortada iken hilâfeti Hz. Ali'den gasbettiğini ileri sürmüş, Hz. Ebû Bekir'in Ömer'i halife tayin etmesini eleştirmiştir. Sünnî kaynaklarında Hz. Ebû Bekir'in yaptığı istişarelerden sonra Ömer'i yerine bırakmayı kararlaştırdığı, Hz. Ömer'in başarılı yönetiminin bu tayinin ne kadar isabetli olduğunu gösterdiği belirtilir. Hz. Ali, Ebû Bekir'in Ömer'i halife olarak bırakmasına karşı çıkmamış, ona ilk gün biat edenler ara-

sında yer almış, onu desteklemiş ve onun yardımcısı olmuştur. Hz. Ömer de, “Ali olmasaydı Ömer helâk olurdu” diyerek bir gerçeği ifade etmiştir.

Hız. Ömer sert mizaçlıydı. Onun bu özelliğini Resûl-i Ekrem, “Ümmetimin içinde ümmetime en merhametli Ebû Bekir, Allah'ın emri konusunda en şiddetlisi Ömer'dir” sözleriyle dile getirmiştir (Abdülhay el-Kettânî, II, 295). Hız. Ömer kadınlara karşı da çok sertti. Ancak rabbinden korkması ve âhirette yaptıklarından hesap vereceğine dair olan kesin inancı şahsî özellikleri arasında mesuliyet duygusunu ön plana çıkarmış, mesuliyet duygusu onu sert ve haşın davranışlardan uzak tutmuştur. Ayrıca Hız. Ebû Bekir döneminde Medine'deki kazâ işlerinin başında bulunarak tecrübe kazanmış, adalet sahasında gerçekleştirdiği icraatıyla insanlık tarihine geçmiştir. Onun hakkında Hız. Âişe'nin, “Ömer anılınca adalet anılmış olur, adalet anılınca Allah anılmış olur, Allah anılınca da rahmet iner” dediği nakledilir. Halifeliği süresince beytûlmâlden ihtiyacı dışında hiçbir şey almamaya dikkat etmiş, sıradan bir Kureyşli gibi yaşamış ve Hız. Ali'nin bu konudaki tavsiyelerine uymuştur (Ebû Yûsuf, I, 125-126). Kaynaklarda zâhidâne bir hayat sürdürdüğü uzun uzun anlatılmaktadır. Hız. Ömer kul hakkına riayet hususunda çok hassas davranmıştır. Onun bu hassasiyeti kendisinden sonra iş başına gelecek halifeye zimmîlerin hukukuna riayet edilmesi ve onlara verilen taahhütlere uyulmasına dair vasiyetinde görülür. Savaşlarda müslümanların zarar uğramaması için gerekli tedbirleri alır, valilere de bu doğrultuda emirler verirdi. Onun savaşları Medine'den takip ettiği ve gelişmelere odaklanmış olduğu görülmektedir. Medine'de hutbe okurken İran cephesinde savaşmakta olan kumandanı Sâriye'ye, “Ey Sâriye! Dağa çekil, dağal!” diye hitap ettiği ve kumandanının bunu duyarak emri yerine getirip ordusunu kurtardığı rivayet edilir (Taberî, I, 2700-2703). Resûlullah onun hakkında, “Sizden önceki toplumlarda Allah'ın kalplerine ilham verdiği kimseler vardı. Eğer benim ümmetimde de böyle kimseler varsa -ki şüphesiz vardır- muhakkak Ömer de onlardandır” demiştir (Buhârî, “Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebi”, 6). Hız. Ömer toplumu ilgilendiren bir konu ortaya çıkınca halkı Mescid-i Nebevî'ye çağırır, iki rek'at namaz kıldırdıktan sonra minbere çıkıp konuyu halka açardı (Taberî, I, 2574). Halkın soru sormasına ve haklarını aramasına imkân tanır, kendisinin eleştirilmesini isterdi. Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker es-

sına bağlı kalarak halifelik vazifesini yerine getirmekte çok büyük hassasiyet gösteren Hız. Ömer bütün emir ve yasakları önce kendi şahsında uygular, halka verdiği emirleri aile mensuplarına da söyleyerek bunlara riayet edilmesini isterdi. Hız. Ömer namaz kıldırmak, hutbe okumak, fey ve zekâtı toplamak, mâbedlerin yapımı ve bakımıyla meşgul olmak, ramazan ayının başını ve sonunu ilân etmek, hac farızasının yerine getirilmesi için tedbir almak ve haccın idaresini üstlenmek gibi görevleri de yerine getirirdi. Abdurrahman b. Avf'ı emir-i hac tayin ettiği hilâfetinin ilk yılı hariç hac farızasını bizzat kendisi idare etmiş, son haccında Resûl-i Ekrem'in hanımlarını da beraberinde götürmüş, halifeliği döneminde ayrıca üç defa umre yapmıştır (İbn Sa'd, III, 177, 279, 283-284). Hız. Ömer, divan defterlerini yanına alarak Medine çevresindeki insanların atıyelerini evlerine gidip bizzat kendisi dağıtırdı. Gündüzleri çarşı pazarda, geceleri de Medine sokaklarında dolaşıp asayışı kontrol eder, ihtiyaç sahiplerini gördüğünde kendisi beytûlmâlden yiyecek taşırdı. Her cumartesi günü Medine'nin dışında Âliye yöresine gider, güç yetiremeyecekleri işlerde çalıştırılan kölelerin yükünün hafifletilmesini sağlardı. Aynı şekilde hayvanlara fazla yük yükletilmesine müdahale ederdi (Abdülhay el-Kettânî, I, 428-429). Valilerine yazdığı mektup ve emir-nâmelerden birer nüshanın saklanması istediğinden Divânü'l-inşâ'nın kurucusu kabul edilmiştir. 18 (639) yılındaki kıtlıkta ihtiyaç sahipleri Zeyd b. Sâbit tarafından belirlenmiş ve beytûlmâlde bulunan bütün hububat ve yiyecekler kendilerine dağıtılmıştır. Kendisi de her gün yirmi deve kestirerek ihtiyaç sahiplerine dağıtmış, kıtlık yılında ihtiyaç dolayısıyla hırsızlık yapmak zorunda kalanlara ceza uygulamamıştır.

Züheyr, Nâbîga ve Abde gibi tanınmış şairlerin şiirlerini gençliğinden beri dikkatle dinlediği rivayet edilen Hız. Ömer'in bunları okuduğu, birçoğunu ezberlediği, halifeliği döneminde kabilelere ait divanların derlenmesini istediği bilinmektedir. Onun bu şiirlerden bestelenmiş şarkıları dinlemeyi sevdiği ve, “Şarkı yolcunun azığı cümlesindendir” dediği nakledilmektedir (Abdülhay el-Kettânî, II, 202, 204). Babasından ensâb bilgisini öğrenen Hız. Ömer güzel yazı yazar ve güzel konuşurdu. Onun Hız. Ebû Bekir ile birlikte Kureyş'in en fasih konuşanları arasında yer aldığı, Kur'an'ın kraat ve imlâsına itina gösterilmesini, Arap dilinin iyi öğrenilmesini ve doğru konuşulmasını istediği kaydedilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in mushaf haline getirilmesi hususunda Hız. Ebû Bekir'i ikna eden Hız. Ömer, bütün İslâm beldelerinde valilere cami ve mekteplerde eğitim ve öğretime Kur'an'la başlanmasını emretmiş, bu maksatla çeşitli vilâyetlere Medine'den bazı sahâbileri göndermiş, onlara maaş bağlamıştır. Kur'an'ın inanç esaslarına ait âyetlerinin doğru anlaşılması için çaba göstermiş, müteşâbih âyetlerle ilgilenenleri bundan menetmiş, kazâ ve kader konusundaki yanlış yorumları engellemiştir. İbrâhîm b. Hasan, Hız. Ömer'in Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması hususundaki görüşlerini Taberî, İbn Kesîr ve Süyûtî'nin tefsirlerinde yer alan rivayetlerden hareketle bir araya getirerek *et-Tefsîrü'l-me'sûr* adıyla yayımlamıştır (Kahire 1983).

Hız. Ömer hadislerin rivayetine çok dikkat eder, Resûl-i Ekrem'den bizzat duyduğu bir hadisi rivayet eden sahâbilerden bunu Resûlullah'ın söylediğine dair şahit getirmelerini isterdi. Bununla birlikte onun Sa'd b. Ebû Vakkâs gibi seçkin sahâbilerden doğrudan hadis aldığı da bilinmektedir. Hadisleri de bir araya getirmeyi düşünen Hız. Ömer'in konu etrafında çok düşündüğü ve sahâbilerle istişare ettikten sonra, “Size bir sünen kitabı yazmaktan bahsetmiştim. Fakat sonradan düşündüm ki sizden önce Ehl-i kitap Allah'ın kitabından başka kitaplar yazmış ve o kitaplar üzerine düşerek Allah'ın kitabını terketmişlerdi. Yemin ederim ki Allah'ın kitabını hiçbir şeyle gölgelemem” diyerek bundan vazgeçtiği rivayet edilir. Diğer taraftan onun Irak yöresinde görevlendirdiği Karaza b. Kâ'b'a, gittiği yerde az hadis rivayet etmesini ve insanları Kur'an okumaktan alıkoymamasını söylediği ve çok hadis rivayet eden birkaç sahâbînin Medine dışına çıkmasını yasakladığı kaydedilir (İbn Sa'd, III, 287). Bu rivayetlerin mürsel olduğunu tesbit eden Muhammed Mustafa el-A'zamî, Kur'an nüshalarının henüz çoğaltılmadığı dönemde Hız. Ömer'in hadislerin yazılmasına öncelik tanıdığına inanmanın mümkün görünmediğini söyler (*İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 55-57; Hız. Ömer'in hadis ve sünnet anlayışı için ayrıca bk. Erul, s. 126-130, 385-416; Ali Çelik, sy. 2 [1995], s. 253-275). Hız. Ömer'in, ictihadlarının haber-i vâhide muhalif olduğunu gördüğünde bundan vazgeçip Resûlullah'ın görüşünü yansıtan haber-i vâhidi benimsediği bilinmektedir. Ayrıca bazı kimselerin rivayette gevşeklik göstermesi yüzünden yanlış anlaması muhtemel kişilerden hadis alınmasına karşı çıkmıştır. *Kütüb-i Sitte*'de rivayet ettiği 539 hadis

bulunmaktadır; bunların çoğu fıkha dair-
dir. Buhârî ve Müslim'in eserlerinde top-
lam seksen bir rivayeti yer alır. Buhârî ve
Müslim bunların yirmi altısında ittifak et-
miş, Buhârî otuz dört, Müslim yirmi bir
hadisi ayrıca eserine almıştır. Diğer hadis
kitaplarında da rivayetlerine yer verilmiş-
tir. Bazı muhaddisler Hz. Ömer'in rivayet
ettiği hadisleri bazı müsnedlerde toplar-
mışlardır: İbn Şeybe, *Müsnedü emîri'l-
mü'minin 'Ömer b. el-Hattâb* (nşr. Ke-
mâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1405/1985); İbn
Cerîr et-Taberî, *Tehzîbü'l-âşâr ve tafşî-
lû's-sâbit 'an-Resûlillâhi mine'l-aḥbâr*
(*Müsnedü 'Ömer b. el-Hattâb*, nşr. Ma-
h-mud Muhammed Şâkir, Kahire, ts.); Ebû
Bekir Ahmed b. Selmân b. Hasan en-Nec-
câd el-Bağdâdî, *Müsnedü 'Ömer b. el-
Hattâb* (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah,
Medine 1415/1995); Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr,
Müsnedü'l-Fârûk emîri'l-mü'minin
*Ebî Hafṣ 'Ömer b. el-Hattâb ve akvâ-
lühû 'alâ ebvâbi'l-'ilm* (nşr. Abdülmü'tî
Emîn Kal'acî, Mansûre 1412/ 1992).

Hz. Ömer fetihleri yönetip yönlendir-
mesi, ortaya çıkan problemlerin çözümü,
esirler ve gayri müslimler hakkındaki kar-
arları, yeni şehirlerin kurulması ve fâtiḥ
askerlerin İslâm'a açılmış çok geniş coğ-
rafyaya yerleştirilmesi, İslâmiyet'in tebliğ
ve öğretilmesi gibi birçok konuda ilk uy-
gulamaları (evâil) gerçekleştirmiştir. Hz.
Ali'nin teklifi üzerine 16 yılı Rebîülevvelin-
de (Nisan 637) hicrî takvimin kullanılma-
ya başlanması kararlaştırılmış ve muhar-
rem ayı hicrî takvimin ilk ayı olarak kabul
edilmiştir. Onun devlet idaresindeki dirâ-
yetini gösteren bu uygulamalara kaynak-
larda geniş yer verilmiş ve bunlar bazı te-
liflere konu olmuştur (meselâ bk. Gâlib b.
Abdülkâfi el-Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fârûkî's-
siyâsiyye; Evveliyâtü'l-Fârûk fi'l-idâre*
ve'l-kazâ).

Beytülmâl gelirlerinden olan zekâtı Tev-
be sûresinin 60., humusu da Enfâl sûre-
sinin 41. âyetine göre müslümanlara da-
ğıtmış, İslâm devleti hâkimiyetine giren
gayri müslimlerin barış zamanında ver-
dikleri, fey ismi altında toplanan vergiler
(cizye, haraç ve öşür) sayesinde artan bey-
tûlmâl gelirlerini müslümanlara dağıtmak
üzere bir düzenlemeye gitmeyi kararlaştı-
rmıştır. Fey gelirlerinden cizyenin alınma-
sını emreden âyette (et-Tevbe 9/29) bu
verginin sarf yeri belirtilmemiştir. Hz. Ömer,
hilâfetine ilk yıllarında Resûl-i Ekrem'in
ve Hz. Ebû Bekir'in yaptığı gibi cizyeyi Me-
dine'deki müslümanlara dağıtmıştır (Ebû
Yûsuf, I, 307-310; Ebû Ubeyd Kâsım b.
Sellâm, s. 353-355). Haraç ve ticaret mal-

ları vergilerini ise kendisi koymuş, gani-
met topraklarının dağıtılmamasına ve bu
topraklardan alınan haraç vergisinin va-
kıf olarak kalmasına karar verirken bun-
lardan elde edilecek fey gelirlerinin Haşr
sûresinin 7-10. âyetleri gereği bütün müs-
lûmanlara dağıtılması için 15 (636) veya
20 (641) yılında divan teşkilâtını kurmuş-
tur. Medine'den başlanarak Kûfe, Basra,
Suriye ve Mısır'da yaşayan bütün müs-
lûmanlar, Araplar'ın nesebini çok iyi bilen üç
kişilik bir heyet tarafından Hz. Peygam-
ber'in mensup olduğu Kureys kabilesinin
Benî Hâşim kolundan hareketle divan
defterlerine kaydedilmiş, beytûlmâl gelir-
lerinin ve sarf yerlerinin bir düzene bağ-
lanması sağlanmıştır. Hz. Ömer, feyden his-
se alacak Medine halkını divan defterleri-
ne kaydettirirken bunlara Arap asıllı olma-
yan bir kısım mevâliyi de dahil etmiştir. Di-
van defterlerine köleler hariç şahıs isim-
leriyle birlikte yılda bir defa verilecek atı-
ye (atâ) miktarları ile köleler dahil herkese
ayda bir verilmesi kararlaştırılan iki cerîb
(burada hacim ölçüsü 132 litre) erzak kay-
dedilmiştir. Yıllık atıyye miktarları tesbit
edilirken İslâm'a giriş önceliği, İslâmiyet'e
yapılan hizmetler ve Resûl-i Ekrem'e ya-
kınlık göz önüne alınmıştır. Müslûmanlar-
la bütünleşmeyen ve cihada katılmayan-
lara fey ve ganimetten pay verilmemiştir.
Hz. Ömer fey gelirlerini müslûmanlara ver-
mek için kurduğu divan teşkilâtını Medi-
ne'de bizzat kendisi yönetmiş, taşrada ise
dağıtım işi valiler veya onların görevlendir-
diği âmililer tarafından yapılmıştır. Halife,
savaşarak ele geçirilen yerlerde yaşayan
halkın da barış yoluyla ele geçirilenler gibi
zimmî statüsüne dahil edilmesine, kendi
dinlerinde kalmak istedikleri takdirde ciz-
ye ödemelerine, ayrıca ziraata elverişli top-
raklarının ödeyecekleri haraç vergisi kar-
şılığında kendilerine bırakılmasına karar
vermiştir. Haşr sûresinin 6-10. âyetlerine
dayanarak, ganimet statüsüne göre (el-
Enfâl 8/41) gaziler arasında dağıtılan ve-
ya Medine'ye gönderilen beşte bir nisbe-
tindeki beytûlmâl hissesi esirleri de ser-
best bırakmış ve toprakları eski sahiple-
rine iade etmiştir. Başta insan unsuru ol-
mak üzere ganimet ve toprak meselele-
rini içine alan bu çok yönlü konuda Suri-
ye Valisi Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a gönder-
diği tâlimatın son kısmında, bu arazilerin
sahipleriyle birlikte müslûmanlara paylaştı-
rılması halinde geriden gelecek müs-
lûmanların ve zimmîlerin konuşacak bir in-
san bulamayacaklarını, emeklerinin ürünü
kazançlarından faydalanamayacaklarını,
arazileriyle birlikte taksim edilen insanla-

rın müslûmanlar sağ kaldığı sürece sömü-
rüleceklerini, sonraki nesillerin de onların
çocuklarını sömürmeye ve köle olarak kul-
lanmaya devam edeceklerini, böylece bu
insanların İslâm dini hüküm sürdükçe müs-
lûmanların kölesi kalacağını söyleyip bu-
na asla razı olmadığını ifade etmiştir (Ebû
Yûsuf, I, 208-213, 265-267; II, 197-203;
Fayda, Hz. *Ömer Zamanında Gayr-ı Müs-
limler*, s. 15-46). Fetihle ele geçirilen top-
rakları eski sahiplerine bırakan Hz. Ömer
bu topraklarda tarıma devam edilmesini,
arazilerin ekilip verimli hale getirilmesini,
üç yıl üst üste ekilmeyen toprakların geri
alınmasını istemiş, ziraatın gelişmesi için
tedbirler almış, ölü toprağı ekip ihya eden
kimsenin bu toprağı sahip olacağını be-
lirtmiştir.

9 (630) yılında nâzil olan cizye âyeti (et-
Tevbe 9/29) bu çok geniş coğrafyada yaşı-
yan yahudi, hristiyan ve Mecûsî gibi gay-
ri müslim halka uygulanmaya başlanmış,
ödedikleri vergi karşılığında kendilerine
Allah ve resulünün zimmeti (himayesi) ve-
rilmiş; çocuklardan, kadınlardan, fakirler-
den, mâbed gelirleriyle geçinen din adam-
larından ve sonradan müslûman olanlar-
dan bu vergi alınmamıştır. Bu verginin ge-
reğinin yerine getirilememesi söz konusu
olduğunda iade edilmesii cihetine de gi-
dilmıştır. Nitekim Suriye Valisi Ebû Ubey-
de b. Cerrâh, cizye aldığı Humus halkını Bi-
zans'a karşı koruyamayacağını anlayıp şeh-
ri terketmek zorunda kalınca onlardan
topladığı vergiyi geri vermiştir. Aynı uygu-
lamanın Suriye'nin diğer şehirlerinde de
yapıldığı bilinmektedir. Humus halkı, müs-
lûmanların bu güzel davranışını gördük-
ten sonra müslûmanların lehine casusluk
yapmış ve topladıkları Bizans ordusuyla il-
gili bilgileri kendilerine vermiştir (Ebû Yû-
suf, II, 191-197). Hz. Ömer, cizye için be-
lirlenmiş sabit bir miktar söz konusu ol-
madığından meselâ Sevâd bölgesinde üç
ayrı seviyede (12, 24 ve 48 dirhem), Suriye
ve Mısır'da önceleri 2 dinar, sonraları 4 di-
nar (40 dirheme eşit) para ile bir miktar yi-
yeceği kişi başı yıllık vergi miktarı olarak
kararlaştırmıştır. Hz. Peygamber ve Ebû
Bekir döneminde olduğu gibi bazı yer-
lerde müşterek cizye diye isimlendirilen
toptan yıllık vergi alındığı da olmuştur. Ciz-
ye ödemek istemediklerini söyleyen hris-
tiyan Benî Tağlib kabilesinden bu vergi ye-
rine iki kat zekât vermeleri istenmiştir.
Cizye miktarlarının belirlenmesinde her böl-
gede tedavülde olan para birimi esas ka-
bul edilmiş, zaman zaman nakdî vergi ya-
nında aynı vergiler de alınmıştır (a.g.e., II,

134). Hz. Ömer, Suriye'ye seyahati esnasında cizye ödeyebilmek için dilenen yaşlı bir yahudiye cizyeden muaf tutmuş, "Sadakalar ancak fakirler ve miskinler içindir..." (et-Tevbe 9/60) âyetindeki "miskinler" in Ehl-i kitap'tan olan fakirler olduğuna hükmederek beytülmaldeki zekât gelirlerinden kendisine pay verilmesini emretmiştir. Câbiye'ye giderken gördüğü cüz-zamlı hristiyanlara da zekât verilmesini istemiştir (a.g.e., II, 120-122; Hz. Ömer devri cizye vergisi için bk. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 123-201).

Hz. Ömer, fethedilen toprakları haraç vergisi karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakmıştır. Ekilebilir arazilerin alanına ve yetişen ürünün cinsine göre ister ekilsin ister ekilmesin yılda bir defa alınan bu vergi (harâc-ı vazîfe) ilk defa Sevâd (Irak), Suriye ve Mısır topraklarında uygulanmıştır. Bu uygulamayla hem tecrübesiz kimselerin mülkiyeti altında ortaya çıkabilecek verim düşüşü engellenmiş, hem toplanan haraç vergisi müslümanlara diğer fey gelirleriyle birlikte dağıtılmak suretiyle adil bir gelir dağılımı sağlanmıştır. Bazı eski kaynaklarda savaşla ele geçirilen topraklardan alınan bu vergiye "task" adı verildiği görülmektedir (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 81; Belâzûrî, *Fütûh*, s. 329). Ziraata elverişli olmayan topraklardan ve mesken alanlarından haraç alınmamıştır. Halife, haraç miktarlarının ve hangi topraklardan vergi alınacağını tesbitinden önce Sevâd arazilerinin tahriri, ölçülmesi ve vergi miktarlarının belirlenmesi için Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. Yemân'ı görevlendirmiştir. Ekime elverişli olmayan yerlerin hesaba katılmadığı tahrir işlemleri sonucunda Sevâd'ın 36.000.000 cerîb (bir cerîb 1366 m²/dir) olduğu belirlenmiştir. Sâsânî vergi sistemi hakkında bilgi toplayan Hz. Ömer haraca esas birim alan ölçüsü olarak Irak ve Suriye'de cerîbi kullanmış, Mısır'da feddânı esas almış, vergi miktarlarının belirlenmesinde toprakların verimliliği, sulanabilirliği, tüketim merkezlerine ve pazarlara olan yakınlığı, ürünün cinsi gibi unsurları göz önüne alarak farklı miktarlarda vergi alınmasına karar vermiştir. Önce buğday, arpa ve hurma, Vali Mugire b. Şu'be'nin buğday ve arpadan daha kıymetli ürünlerin bulunduğu bildirmesi üzerine üzüm, zeytin, mercimek, susam, pamuk, yonca ve şeker kamışı yetiştirilen topraklara haraç koymuştur (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 331). Mısır'da da ekime elverişli alanlarla bunların verimlilik derecelerinin tesbit edildiği belirtilmektedir (İbn Abdülhakem, s. 152-

153). Ebû Yûsuf, Hz. Ömer'in vefatından bir yıl önce Sevâd'dan toplam 100 milyon dirhem haraç vergisi alındığını zikreder (*Kitâbü'l-Harâc*, I, 206).

Vergileri tesbit eden Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. Yemân'a araziye işleyenlere güçlerinin üstünde vergi yüklememelerini tembih eden Hz. Ömer bu vergileri toplamak üzere Küfeliler, Basralılar ve Suriyeliler'den en güvendikleri birer kişi göndermelerini istemiştir, ayrıca her yıl bu bölgelerden Medine'ye çağırıldığı onar kişiye toplanan vergilerin haksız yere alınmadığına şahitlik etmelerini istemiştir (a.g.e., I, 278-282, 337-338, 567-568; II, 43-44, 45; Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 51-121).

Hz. Ömer, fetihlerden sonraki bazı gelişmeler üzerine zimmîlerden ve İslâm toprakları dışında yaşayanlardan (harbîler) ticaret malları vergisi (öşür) alınmasını kararlaştırmıştır. Basra Valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta harbîlerin tüccarlarından onların müslümanlardan aldıkları onda bir nisbetinde vergi almasını, aynı vergiyi yirmide bir nisbetinde zimmîlerden, kırkta bir nisbetinde müslümanlardan almasını emretmiş, müslümanlardan tahsil edilen öşrün zekât gelirlerine, harbî ve zimmîlerden alınan öşrün ise fey gelirlerine dahil edilmesini istemiştir (Ebû Yûsuf, II, 171-176; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, s. 712-713; ayrıca bk. Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 203-219).

Medine'de merkezî bir idare kuran Hz. Ömer, sınırları çok geniş bir coğrafyaya yayılan devleti "emîrû'l-ceyş" (emîrû'l-cünd) adı verilen kumandan-valiler veya "emîr" (âmil) denilen valiler eliyle yönetmiştir. Valiler, savaşları sevk ve idare etmeleri yanında gayri müslimlerle ilgili yukarıda anlatılan düzenlemeleri uygulamaya koymuşlar, müslüman askerleri Medine'ye açılan bu yeni merkezlerle yerleştirmişler, böylece onların buralardaki gayri müslimlerle birlikte yaşamasını ve bu yerlerin İslâmlaşmasını sağlamışlardır. Hz. Ömer ele geçirilen yerleşim merkezlerinde öncelikle cami yaptırılmasını emretmiş, bunun yanında bazan, fethedilen şehirlerdeki eski mâbedler tamamen veya kısmen camiye çevrilmiştir. Nitekim Dimaşk şehrinin ortasında bulunan Yuhannâ Kilisesi'nin yarısı hristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştür. Kudüs'te olduğu gibi barış yoluyla ele geçirilen yerlerde ise eski mâbedlere dokunulmamıştır. Mescid-i Aksâ'nın yeri tesbit edilmiş ve buraya büyük bir cami yaptırılmıştır. Genellikle camilerin yanına emîr evi ve çarşı inşa edilmiştir. Bu

şehirlere Arabistan'ın çeşitli yerlerinden gelerek fütuhata katılmış olan askerler yerleştirilmiş, daha sonra aileleri getirilip mahalleler kurulmuş, bu mahallelerde mescidler açılmış, böylece iki ayrı şehir profili ortaya çıkmıştır. Kudüs, Dimaşk, Antakya, Medâin ve İskenderiye gibi gayri müslimlerin de yaşadığı şehirler dinlere göre mahallelere bölünürken Basra, Küfe ve Fustat gibi yeni kurulan şehirlerde Arap yarımadasından fütuh için gelen müslüman Araplar kabilelerine göre yerleştirilmiştir.

Hz. Ömer görev yerlerine gitmeden önce valilerin bütün servetlerini kaydettirir, servetlerinde aşırı miktarda artış olanların durumlarını araştırır, gerekirse servetlerinin bir kısmına el koyardı. Valilerinin ve diğer görevlilerinin teftişine çok önem veren Hz. Ömer, hakkında şikâyet bulunanlar için soruşturma açmış, bu iş için genellikle ensardan Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirmiştir. Her yıl hac mevsiminde valileri Medine'ye çağırır, halktan bazı kimseleri de yanlarında getirmelerini ister, onlardan vilâyetlerinin durumuna, halkın şikâyetine, fiyatlara, zayıf ve güçsüzlerin valilerin yanına girip giremediklerine, valilerin hastaları ziyaret edip etmediğine dair sorular sorardı. Ayrıca tefiş maksadıyla tanınmayan kimseleri gizlice vilâyetlere gönderirdi.

Savaşta nasıl davranılacağıyla ilgili prensipler ortaya koyan Hz. Ömer savaştan önce karşı tarafla temasa geçilmesini, onlara elçilik heyeti gönderilmesini, bu heyetin onları İslâm'a davet etmesini, kabul etmedikleri takdirde cizye ödemelerinin teklif edilmesini, bunu da kabul etmezlerse savaşılacağını kendilerine bildirilmesini istemiş, insanlık dışı tecavüzlerde bulunulmamasını, tenkil yapılmamasını, kadın ve çocukların öldürülmemesini tembih etmiştir (Ebû Yûsuf, II, 441-443). Orduların durumunu yakından takip edebilmek ve merkezle taşra arasındaki irtibatı sağlayabilmek için haberleşmeye büyük önem vermiş, bu maksatla yollara menziller yaptırmış, valilerinden devamlı raporlar istemiştir.

Hicaz, Yemen, Bahreyn, Ecnâdüşşâm (Suriye garnizonları), Küfe, Basra (Irak) ve Fars ile Mısır Hz. Ömer zamanındaki büyük vilâyetlerdi. Bunlara bağlı birçok şehir veya bölgenin merkezlerin valilerine bağlı yahut bizzat halife tarafından tayin edilen kumandan-valileri veya âmilleri bulunuyordu. Halife ordunun asker, levâzım ve hayvan ihtiyacını kendisi Medine'de karşıliyordu. Bu dönemde askerlerin adları di-

van defterlerine yazılmak suretiyle âdetâ zorunlu askerlik ve düzenli orduların kurulmasına adım atılmış, ziraata elverişli toprakların sulanması için bent-kanal sistemleri kurulmuş, su ihtiyacının karşılanması için yerleşim merkezlerine kanallar açılmıştır.

Hz. Ömer devletin başşehri Medine'ye vali tayin etmemiş, idaresini bizzat kendisi üstlenmiştir. Devlet idaresinde âdil olunması (el-Mâide 5/8), işlerin ehline havale edilmesi (en-Nisâ 4/58) gibi Kur'an esaslarına ve bilhassa istişareye (Âl-i İmrân 3/159; eş-Şûrâ 42/38) büyük önem vermiştir. Adalet işlerine önceleri valiler bakarken Hz. Ömer Kûfe, Basra, Dimaşk, Filistin, Humus, Ürdün, Mısır ve Bahreyn'e kendisine bağlı kadılar tayin etmiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği, İslâm hukuk tarihinde önemli bir yeri olan mektubunda kadının tarafsızlığı, tarafların delil getirme yükümlülüğü, anlaşıp barışma ve kadının hatalı kararından dönmesi gibi yargılama usulünün temel meselelerine temas ederken Kitap ve Sünnet'te bulunmayan hususlarda kıyas yapılması, aksi sabit oluncaya kadar bütün müslümanların dürüst birer şahit olarak kabul edilmesi, tarafsızlığa, doğru ve kanunî delillere önem verilmesi, keyfî delillerin reddedilmesi, delilin bulunmadığı durumlarda yemine başvurulması gibi esaslara yer vermiştir. Kaynaklarda onun benzer esasları ihtiva eden başka mektupları da yer almaktadır. İslâm tarihinde ilk hapis hane Hz. Ömer zamanında kurulmuş ve bunun ardından cezalar da bazı değişikliklere gidilmiştir.

Kara yoluyla Medine'ye erzak sevki zor olduğu için Mısır Valisi Amr b. Âs, Hz. Ömer'den izin alarak Nil nehri kenarındaki Babilon şehriyle Kızıldeniz sahilindeki Külzûm (Süveyş) Limanı'nı birbirine bağlayan, firavunlar döneminde yaptırılmış ve zamanla kapanmış olan kanalı açtırmış, "Halîcû emîrî'l-mü'mînîn" adını verdiği su vasıtasıyla Kızıldeniz üzerinden Medine'ye erzak gönderilmesini ve Mısır, Haremeyn ile Yemen ve Hindistan arasında deniz ticareti yapılmasını sağlamıştır. Kızıldeniz'i Akdeniz'e bağlamak üzere bir kanal açılabileceğini halifeye bildiren Amr, hacca gelenlerin gemilerini Rumlar'ın yağmalayacağı endişesini ifade eden Hz. Ömer'den izin alamadığı için bu tasavvurundan vazgeçmiştir (Abdülhay el-Kettânî, II, 118-120). Hz. Ömer, Medine nüfusunun giderek artması üzerine Mescid-i Nebevî'yi genişletmiş (17/638), Hz. Peygamber'in hücre-i saâdetleriyle mescidin arasına duvar yaptırmış, kuzey duvarını biraz geriye çek-

tirmiş ve ön duvar mevcut sütunların aralığı kadar ileri alınarak yanlara üçer, batı tarafından ön duvara dik ikişer sütun ilâve ettirmiştir. Çevre duvarını ve tavanı yükseltip kapı sayısını altıya çıkartmış, zemini Akik vadisinden getirilen küçük çakıl taşlarıyla kaplatmıştır.

14 (635) yılında Mescid-i Nebevî'de ilk defa cemaatle teravih namazı kılınmasını emretmiş, kadın ve erkeklere iki ayrı imam tayin etmiştir. Mescid-i Harâm'da da çevredeki bazı evleri istimlak ederek genişletmiş, etrafını göğüs hizasında bir duvarla çevirtmiş ve meşalelerle aydınlatmış, bazı rivayetlere göre sel sularının Kâbe'nin duvarına kadar sürüklediği Makâm-ı İbrâhim'i eski yerine koydurmuştur. Diğer bazı rivayetlerde, aslında Kâbe'ye bitişik olan bu makamın etrafında namaz kılanların tavaflı engellediğini görerek yerini değiştirdiği kaydedilmektedir. Seli önlemek için iki bent yaptırmış, Harem bölgesinin sınırlarını taş direkler (ensâb) koydurarak yeniden belirlemiştir. 17 (638) yılındaki umresi esnasında Mekke-Medine arasındaki su kaynaklarında misafirhane yapmak, yeni kuyular açmak ve mevcutları temizlemek isteyen kabilelere hac ve umre yolcularının öncelikle faydalanmaları şartıyla izin vermiş, Şam-Hicaz arasında da benzer tedbirleri almıştır. Medine'de bir misafirhane yaptırmış, Kûfe-Hîre arasındaki bir konağın misafirhane olarak kullanılmasını istemiştir (İbn Sa'd, III, 220, 306; Abdülhay el-Kettânî, II, 25, 31).

Medine'de çocukların eğitimi için görevliler tayin eden Hz. Ömer çocuklara Kur'an-ı Kerîm, okuma yazma ve Arap dili kaidelerinin yanında ensâb bilgisi, şiir, darbimesel, yüzme, binicilik ve atıcılığın öğretilmesini istemiş, bu konuda valilere emirler göndermiştir. Kur'an-ı Kerîm öğrenen çocuklara beytûlmâlden maaş bağlamıştır. Bu öğretim faaliyetlerinden hür veya köle bütün çocuklar faydalaniyordu.

Bu dönemde hemen her yerdeki fetihleri kitleler halinde İslâm'a gönüllü katılmalar takip etmiş, hiç kimse İslâmiyet'i kabule zorlanmamıştır. Hz. Ömer gayri müslimlerle yapılan antlaşmalara gerekli hassasiyetin gösterilmesini sağlamış, din farkı gözetmeksizin insanlara iyi davranılmasına dikkat edilmesini istemiştir. Bundan son derecede memnun olan Suriye bölgesindeki gayri müslim Cürcüme (Cerrâcime), Sâmîrîler, Dülûk ve Ra'bân kabileleri casuslar vasıtasıyla Bizans'ın durumunu öğrenip müslümanlara haber vermiş, buna karşılık kendilerinden cizye alınma-

mıştır. Öte yandan bu zümrelerin kadın ve çocuklarının her türlü tehlikeye karşı korunması, öldürülmemeleri, sürülmemeleri ve esir edilmemeleri devlet tarafından garanti altına alınmış, devlet aynı garantiyi onların malları için de vermiştir. Gayri müslimlere tam bir inanç hürriyeti sağlanmış, âteşkedeleri, kilise ve havraları korunmuştur. Hz. Ömer'in Kudüs'ün fethi esnasında kilisede namaz kılmaması yanında bu din anlayışının bir başka delili Mısır fethine şahit olan Nikou Piskoposu Jean'ın ifadelerinde görülür. Jean, Amr b. Âs'ın kiliselerden bir şey almadığını, onları yağma etmediğini, emlakine el koymadığını ve müslümanların hristiyanların işlerine karışmadığını açıkça dile getirmiştir. Diğer taraftan Hz. Ömer gayri müslimlerin uyacakları bazı esasları da belirlemiştir (Ebû Yûsuf, II, 125-128, 202-203). Ebû Yûsuf'un eserinde Hz. Ömer'in gayri müslimlerin bellerine zünnar takmaları, başlarına çizgili kalensüve giymeleri gibi kıyafetle ilgili bazı hususları da emrettiği, maddesinin müslümanlarla zimmîlerin ayırt edilmesi olduğu şeklindeki bilgiler yer almaktadır (a.g.e., II, 124-128, 132-134). Ancak gayri müslimlerle yapılan antlaşma metinlerinde görülmeyen bu şartların Hz. Ömer'e nisbeti tartışmalı bir konudur (Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, s. 192-195). Gayri müslimlerin devlet hizmetinde çalışıp çalışamayacakları hususunda da antlaşmalarda bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak onun zamanında ve daha sonraki dönemlerde zimmîlerin devlet hizmetinde çalıştıkları bilinmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de müslüman erkeklerin zimmî kadınlarla evlenmelerine izin ve-

Celî sülûs hatla Ömer yazılı levha (Süleymaniye Camii - İstanbul)

rilmesine karşılık (el-Mâide 5/5) Hz. Ömer, Medâin Valisi Huzeyfe b. Yemân'dan yahudi asıllı karısını boşamasını istemiş, o da halifeye bir mektup yazarak Ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin hükmünü sormuştur. Hz. Ömer cevabî mektubunda bu evliliğin helâl olduğunu, ancak ecnebi kadınların tatlı dilleriyle müslüman hanımlara üstün geleceklerine dair endişesini bildirmişti. Bunun üzerine Huzeyfe'nin hanımını boşadığı kaydedilir (Taberî, I, 2374-2375). Hz. Ömer bu uygulamasıyla fetihlerden sonra yaygınlaşan bu çeşit evliliklerin önüne geçmek istemiş olmalıdır. Bu sebeple onun bu kararının zimmilere cephe almak şeklinde değil geçici bir tedbir olarak anlaşılması gerekir (Muhammed Biltâcî, s. 301-306). Hz. Ömer dönemi tatbikatına ait hususları da içine alan "eş-Şürûtü'l-Ömeriyye" adlı belge çoğu zimmilerin aleyhine olan değişiklik ve ilâveleri ihtiva etmektedir. Bu belgedeki şartlarla antlaşma metinlerinde yer alan şartlar karşılaştırıldığında bu metnin uydurma olduğu anlaşılmaktadır. "Ahidnâme-i Ömer" diye de isimlendirilen bu belge, Abdurrahman b. Ganm tarafından rivayet edilen ve Suriye hristiyanları tarafından Hz. Ömer'e yazılan bir mektuptan ibarettir. Bu metnin Hz. Ömer'e ve onun valilerine nisbet edilmesi doğru değildir. Hz. Ömer'e izâfe edilen başka metinlerin de bulunduğu, bunların bir kısmının yahudi ve hristiyanlar tarafından muhafaza edildiği bilinmektedir (bk. eş-ŞÜRÛTÜ'L-ÖMERİYYE).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn İshak, *es-Sîre*, s. 7-9, 110-111, 124-125, 160-165, 232-233, ayrıca bk. İndeks; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, *Fıkhu'l-mülûk* içinde, nşr. Ahmed Abîd el-Kübeysî), Bağdad 1973-75, I, 109-110, 121, 125-126, 143-150, 165-174, 199, 206-213, 265-267, 278-282, 307-310, 337-339, 567-568, 660; II, 43-45, 115, 120-128, 132-134, 171-176, 189-203, 441-443, ayrıca bk. İndeks; Vâkıdî, *el-Megâzî*, bk. İndeks; İbn Hişâm, *es-Sîre*², I, 342-350, 474-477, 505; II, 652, 655-656, 660, ayrıca bk. İndeks; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1388/1968, s. 25 vd., 81, 137-138, 353-355, 371-372, 462-467, 712-713; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 238; II, 114, 117, 143, 190, 217-226, 243-245, 262-272; III, 174-175, 177-180, 184-186, 220, 265-376, 550; IV, 28-29, 109-110; V, 26-27; VI, 132; VII, 10, 14, 91; VIII, 7, ayrıca bk. İndeks; Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (Zekkâr), I-II, 6-8, 102, 151; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Şâkir Zîb Feyyâz), Riyad 1406/1986, I, 83-86, 111-114, 132-133, 153-162, 198-202, 214-217, 222-237, 258-264, 415-418; II, 551-558, 795-805, ayrıca bk. İndeks; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 152-153; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevvere*, II, 654-782; III, 785-949; Belâzürî, *Fütûh* (Müneccid), s. 25, 28, 139-150, 181, 329, 331, 476; a.mlf., *En-sâb* (Zekkâr), X, 88, 286-446; Taberî, *Târîh* (de

Goeje), I, 2080, 2137-2798; İbn Abdülber, *el-İstîrâb*, III, 1144-1159; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*: *Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. Sekîne eş-Şihâbî), Beyrut 1414/1994, s. 1-414; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Târîhu 'Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. M. Emîn el-Handî), Kahire 1342/1924; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, IV, 52-78; Bedreddin ez-Zerkeşî, *Hz. Âişe'nin Sahabeye Yöneltiltiği Eleştiriler* (trc. Bünyamin Erul), Ankara 2002, s. 74-76, 105-107, 133-136; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), IV, 588-591; *Tecrid Tercemesi*, Mukaddime, I, 108-111; II, 346-353; XI, 26-28, 46-50, 412-417; İbnü'l-Mibred, *Mahtûz-ş-şavâb fi fezâ'ili Emîri'l-mü'minîn 'Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. Abdülazîz b. Muhammed el-Füreyyh), Beyrut 1420/2000, I-III; Süyûtî, *el-Gurur fi fezâ'ili 'Ömer* (nşr. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut 1991; İmâdî, *ed-Dürri'l-müstetâb fi muvâfakâti 'Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. Mustafa Osman Sumeyde), Beyrut 1417/1996, s. 19 vd.; Şibî Nu'mânî, *İslâm Tarihi: Sadru'l-İslâm II: Hazret-i Ömer* (trc. Ömer Rıza [Doğrul]), İstanbul 1345/1927; Ali-Nâcî et-Tantâvî, *Ahbaru 'Ömer*, Dimaşk 1379/1959; Muhammed Hüseyin Heykel, *el-Fârûk 'Ömer*, Kahire 1963, I-II; Abbas Mahmûd el-Akkâd, *el-'Abkariyyâtü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1968, s. 361-537; Süleyman Muhammed et-Tammâvî, *'Ömer b. el-Haţţâb*, Kahire 1969; Muhammed Biltâcî, *Menhecû 'Ömer b. el-Haţţâb fi'l-teşrîf*, Kahire 1390/1970; Rüveyf b. Râcih er-Ruhaylî, *Fıkhu 'Ömer b. el-Haţţâb muvâzenen bi-fıkhi eşheri'l-müctehidin*, Beyrut 1403, I-III; Gâlib b. Abdülkâfi el-Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fârûki's-siyâsiyye*, Beyrut 1403; a.mlf., *Evveliyâtü'l-Fârûk fi'l-idâre ve'l-kazâ*, Beyrut 1410/1990, I-II; Ethem Ruhi Fıglalı, *İmâmiyye Şîası*, İstanbul 1984, s. 18-22; Ali Ahmed el-Hatîb, *'Ömer b. el-Haţţâb*, Kahire 1406/1986; Abdülazîz ed-Dürî, "Tanzîmâtü 'Ömer b. el-Haţţâb 'ed-Darâib fi Bilâdi's-Şâm", *Bilâdû's-Şâm fi şadri'l-İslâm, el-Mü'temerü'd-devliyyi'r-râbi' li-târîhi Bilâdi's-Şâm* (nşr. M. Adnân Bahîr – İhsan Abbas), Amman 1987, II, 457-467; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989; a.mlf., *Allah'ın Kılıcı Hâlid Bin Velid*, İstanbul 1990, s. 11, 22, 32, 40, 44, 91, 241-251, 427-447; Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990, s. 22-23, 28-36, 41-44, 51-57, 71-80, 97-100, 116-121; Fârûk Said Mecdâvî, *el-İdâretü'l-İslâmiyye fi 'ahdi 'Ömer b. el-Haţţâb*, Beyrut 1411/1991; M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulusî Yavuz), İstanbul 1993, s. 55-57; Mahmut Başköylü, *Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Döneminde Devlet-Halk Münasebetleri* (doktora tezi, 1995), Ondo-kuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Sadık Eraslan, *Sosyo Politik Açından Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara 1999; Muhammed Rızâ, *el-Fârûk 'Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. M. Emîn Dannâvî), Beyrut 1422/2002; Mehmet Salih Arı, *İmâmiyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife* (doktora tezi, 2002), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdüsselâm b. Muhsin Âlî İsâ, *Dirâsâtü'n-naqdîyye fi'l-merviyâtü'l-vâride fi şahşiyyeti 'Ömer b. el-Haţţâb*, Medine 1423/2002, I-III; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 59-60, 63-66, 84-85, 168-171, 208-209; Mustafa S. Kûçukaşçı, *Cahiliye'den Emevîlerin Sonuna Kadar Harameyn*, İstanbul 2003, s. 55-59, 63-65, 74-76, 94-95, 102-103, 136-139, 173-175, 198-199, 267-270, 297-298; Abdülhay el-Kettânî, *Hz. Peygamberin Yönetimi: et-Te-râbitü'l-idâriyye* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003, I, 134, 425-429, 505, 547-549; II, 25, 31, 113-

114, 118-120, 155, 160, 191-197, 202-204, 295, 336-337, 350, 364, 400, 481, ayrıca bk. İndeks; Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004; Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 2005, s. 126-130, 385-416; İsrâfil Balcı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara 2006; Cemîl Saîd, "'Ömer b. el-Haţţâb fi şiretihi'l-edebîyye", *MMİr*, XXVI (1395/1975), s. 3-32; XXVII (1396/1976), s. 9-29; XXX (1399/1979), s. 48-93; R. B. Serjeant, "The Caliph 'Umar's Letters to Abû Mûsâ al-Ash'arî and Mu'aviya", *JSS*, XXIX/1 (1984), s. 65-79; S. Basher, "The Title 'Fâruq' and its Association With 'Umar I'", *St.I, LXXII* (1990), s. 47-70; Ali Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Isparta 1995, s. 253-275; M. R. Cohen, "What Was the Pact of 'Umar? A Literary-Historical Study", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXIII, Jerusalem 1999, s. 100-157; Mehmet Azimli, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşuyla İlgili Rivayete Farklı Bir Yaklaşım", *İslamiyât*, VI/1, Ankara 2003, s. 173-183; G. Levi Della Vida, "Ömer", *İA*, IX, 468-471; a.mlf. – [M. Bonner], "'Umar (I) b. al-Khaţţâb", *El²* (Fr.), X, 883-886.

MUSTAFA FAYDA

□ FIKIH. Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir ile birlikte Resûl-i Ekrem'in en yakın iki dostu ve yardımcısından biri olması yanında onun fikhî konulardaki söz ve davranışlarını dikkatle izleyip hükümlerin maksat ve hikmetlerini öğrenme fırsatını elde etmesi sebebiyle fıkıh tarihinde önemli bir yere sahiptir. Şûra meclislerinde ileri sürdüğü isabetli görüşleriyle dikkatleri üzerinde toplamış ve Hz. Peygamber'in iltifatlarına mazhar olmuştur (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-aşhâb", 6; Müslim, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 14-25; Tirmizî, "Menâkıb", 18). Yirmiyeye yakın meslede (Koçak, *Hz. Ömer ve Fıkhu*, s. 27-35) vahyin onun görüşlerine uygun biçimde geldiğini belirtmek üzere kullanılan "muvâfakâtü Ömer" tabiri teşriin ruhunu kavrama hususundaki özelliğini vurgulama amacı taşır. Fıkıhın gelişme çağı olan sahâbe devrinde en çok fetva vermekle meşhur yedi sahâbînin başında bulunduğu, Hz. Ebû Bekir'in hilâfet makamına gelince yargı işlerini yürütmekle onu görevlendirdiği dikkate alındığında Hz. Ömer'in fıkıh tarihindeki yeri daha iyi anlaşılır.

Hz. Ömer hüküm verirken önce Kur'an'a, ardından sünnete, sonra da re'ye başvurmuştur. Haber-i vahid şeklinde rivayet edilmiş olsa da sünnete aykırı olduğunu sonradan öğrendiği konularda kendi görüşünü terk ederek sünnetle amel etmiştir. Hadisin sağlamlığının tesbitine özel itina göstermiş, bunu temin için değişik tedbirlere başvurmuştur. Bu bağlamda bazan râviden, rivayet ettiği hadisi Hz. Peygamber'den duyduğuna dair şahit getirmesini iste-